

УДК 94: 271.2-773 (477.54) «18/19»

Ю. Л. Селевич

СТАН І ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КОНСИСТОРІЇ. (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Праця розкриває маловідомі сторінки з церковного архівознавства до якого зараз спостерігається помітний інтерес серед дослідників. Авторка аналізує стан і діяльність архіву Харківської духовної консисторії на протязі всього її існування.

Ключові слова: консисторія, архів, єпархіальне управління, документи, опис.

Робота розкриває малоизвестные страницы церковного архивоведения, к которому сейчас наблюдается значительный интерес среди исследователей. Автор анализирует состояние и деятельность архива Харьковской духовной консистории на протяжении всего ее функционирования.

Ключевые слова: консистория, архив, епархиальное управление, документы, опись.

The article exposes the not popular pages of history of the archive of the Kharkiv Ecclesiastical Consistory - the major governing body of the Eparchy, to which now there is considerable interest among researchers. An author analyses the state and activity of archive of the Kharkiv Ecclesiastical Consistory during all her functioning.

Key words: konsistory, archive, eparchy governing, documents, inventory of documents.

Аналіз актуальності дослідження. Архівні фонди консисторій є важливою частиною всіх православних церковних фондів у складі Національного архівного фонду України [17.С. 5]. Харківська духовна консисторія (ХДК) була го-

ловним колегіальним органом управління єпархією та мала надзвичайно широкий спектр управлінських і судових повноважень. Відомство консисторій знаходилося в межах єпархій. Тому, консисторські архіви в церковно-історичному відношенні, як відзначають дослідники,

відіграють роль губернських архівів [12. С. 578].

Мета статті полягає у комплексному аналізі діяльності архіву Харківської духовної консисторії на протязі всього її існування.

Виклад основного матеріалу. Зараз документальна спадщина Харківської духовної консисторії складається більш ніж 90 тисяч справ, що відклалися у 1800 р.- 1918 р, і були внесені в 113 описів. Вона сформувалася завдяки розгалуженій системі діловодства в єпархії, що охоплювала всі органи єпархіального управління починаючи з верху і до низу.

Архівні матеріали ХДК зазнали порівняно незначних втрат і в цілому можна констатувати багатогранність джерельної бази, її повноту та хронологічну рівномірність. Це стало можливим завдяки контролю з боку держави за документами ХДК: створення ефективної і багаторівневої системи їх перевірки, забезпечення всіх умов для збереження документів на належному рівні в консисторському архіві.

Стан консисторської документації починав контролюватися сразу після здання її до архіву консисторії. До початку XIX ст. у багатьох єпархіальних консисторіях ще не було спеціальних приміщень для належного зберігання документів. Навіть архів Київської консисторії почали упорядковувати лише з 1768 р. До цього часу документи складали не систематизуючи на хорах великої Софійської церкви в одну купу [13. с. 507].

Від самого відкриття Харківської духовної консисторії її архів почав зростати швидкими темпами як за рахунок документації канцелярії, так і через передавання до нього церковних клірових відомостей, сповідальних розписів, метричних книг, а також документів з архівів скасованих духовних управлінь. Зростання документообігу в консисторських канцеляріях вимагало чіткої регламентації щодо впорядкування документів та їх зберігання. Щорічно до консисторії повинні були надходити звіти про стан архівних справ [2].

Статут духовних консисторій 1841 р. встановлював порядок "утримання та зберігання" справ у канцеляріях та їх передавання до архівів.

До згорання діяльності Духовних правлінь на початку 1860-х рр.. майже при кожному з них існували свої архіви. Раз на рік архівіст Духовного правління надсилав відомості про стан архіву Духовного правління, вказуючи загальну кількість документів „за родом справ і актів„ та скільки їх надійшло саме цього року [3 арк. 6]. (див. табл. 1.) Ряд справ вирішувалися саме на місцях, в межах юрисдикції духовних правлінь, тому щорічно до їх архівів надходило декілька сот справ. Наприклад, за відомістю про стан архіву Старобельського Духовного Правління за 1848 р. видно, що того року в ньому відклалося 313 різних документів [4. арк. 6 -7].

У 1865 р. для розбору справ Синодального архіву була створена спеціальна комісія. Крім занять справами власне цього архіву, комісія вирішувала також питання про упорядкування

консисторських архівів. У 1868 р. вона розглянула на своєму засіданні "представлення" єпархіальних начальств про знищення консисторських архівних справ і дійшла висновку, що архівні справи "ніяк не можуть бути оцінені тільки за надібністю чи ненадібністю"[14. с. 17]. Старі справи, як зазначала комісія, цінні як писемні пам'ятки і дають багатий матеріал для статистики, історії, юридичної науки.

Єдиним способом звільнення консисторських архівних сховищ від справ, призначених до знищення, було їх переміщення до найближчих монастирів, церков, що знаходилися у віданні єпархії. Вилучені з консисторського архіву справи комісія пропонувала зосереджувати в одному місці ("справи не повинні бути розсіяні"). Під час передавання справ передбачалося складати опис, де вказувалися б номери й заголовки кожної справи. За описом ("каталогом") причт або настоятель мали приймати документи під розписку.

Висновки комісії щодо розбору, порядку зберігання архівних документів були схвалені Синодом і внесені до обов'язкового виконання в циркулярний указ Синоду від 19 січня 1869 р. Вирішення питань упорядкування й описання старих справ в єпархіальних архівах Св. Синод пов'язував зі створенням при консисторіях комісій на зразок синодальної. Проте це не дало очікуваних результатів. Комісії, створені в деяких єпархіях, існували лише формально. До Св. Синоду продовжували надходити від єпархіального керівництва запити на дозвіл знищувати "зайві для цілей консисторії справи". У 1891 р. комісія Св. Синоду розглядала рапорт архієпископа Харківського Амвросія, в якому він просив дозволу на знищення двадцяти категорій справ з архіву Харківської консисторії з метою вивільнення місця в архівному приміщенні. Ознайомившись зі списком категорій справ, комісія зазначила, що при складанні цього списку керувалися лише одним – зберегти в архіві лише необхідне для поточних довідок. Увесь матеріал (як загальноісторичного значення, так і цінний для історії Харківської єпархії) вважали за можливе знищити цілими розрядами. Оберпрокурор Св. Синоду направив до Харкова начальника синодального архіву А. Львова, який зробив розгорнуту доповідь про стан архіву Харківської консисторії та про справи, які можуть бути вилучені з цього архіву (про дрібний ремонт церков, про дозвіл вступати до шлюбу, видання паспортів, жалування духовним особам та ін.)[19. с. 58 - 59]. Того ж року Харківська консисторія знищила близько 20 тис. справ, а справи колишніх духовних правлінь були передані в історичний архів при Харківському Імператорському університеті за наказом Св. Синоду від 30 липня 1903 р.

Титулярний радник Олексій Лобов у рапорті за 1913 р. писав про порядок розміщення справ, який існував до 1903 р.: полиці для справ були розподілені за кількістю церков на самостійні „клітки„ у кожній з яких зберігалися документи

лише однієї даної церкви „які б справи за своєю сутністю не були, але до такої б церкви відносились„[5. арк. 2]. Подібний порядок групування справ не за їх родом і сутністю був визнаний невірним і таким, що порушував існуючі з цього приводу інструкції.

Тому визначенням єпархіального керівництва від 15 листопада 1903 р. архіваріусу було доручено всі архівні справи розбити в хронологічному порядку на 4 групи, відповідно до справ що розглядалися у кожному з чотирьох існуючих столів в канцелярії консисторії. Справи про нагородження та ін. відносились до першого столу; справи слідчі та про розірвання шлюбу - до другого; справи про ремонт та будівництво церков івзагалі господарств – до третього тощо. Архіваріус О. Лобов почав розбирати папери з лютого 1904 р., а закінчив на початку 1908 р., склавши до них новий алфавітний покажчик та хронологічний реєстр.

Приміщення архіву О. Лобов вважав достатньо світлим, сухим і містким. Те ж саме зазначено у детальному описі усіх консисторських

Документи	Кількість
Протоколи	84
Журнали	136
Доповідні реєстри	221
Вхідні і вихідні реєстри	244
Книги для запису вихідних паперів	216
Прибутково-видаткові книги про грошові кошти	662

Ознайомившись з описом усіх консисторських архівів, можна дійти висновку, що архів Харківської духовної консисторії, один з небагатьох на той час, відповідав вимогам безпеки і зберігання документів. Відомості про склад архівних матеріалів ХДК наводяться також у "Харківському календарі" за 1885 р., редакція якого високо оцінила їх науковий потенціал [21]. Для огляду архіву консисторії чи монастирських архівів обов'язково потрібен був дозвіл Консисторії [7].

Систематичне вивчення консисторських архівів та оприлюднення документів, виявлених у них, почалося з моменту виникнення історико-статистичних комітетів. 1850 р. обер-прокурор Св. Синоду граф М. О. Протасов запропонував

архівів, що були складені за наказом обер-прокурора Св. Синоду на початку ХХ ст. К. Я. Здравомисловим, діловодом Височайше затвердженої комісії з опису архіву Св. Синоду [10]. У зазначеній книзі приводилися детальні характеристики стану архівів консисторій, серед них були й такі: документи тримаються в сухому приміщенні, безпечному від вогню, світлому, вологому, прохолодному, чистому та ін.

Архів Харківської консисторії описано так: "Архів знаходиться в просторому, високому, сухому, теплому і світлому приміщенні"[11. С. 52]. консисторських архівів. Проте уже в 1917 р. наступний архіваріус зазначав, що „відносно наявної кількості книг від попередніх років та тих, що кожен рік надходять до архіву, він є вже недостатнім і немістким [6. арк. 2],”

Останні відомості про кількість документів архіву ХДК зі звіту архіваріуса за 1917 р. наведені у табл.1.

Склад документів архіву ХДК у 1916 р. Табл.1

Документи	Кількість
Ревізькі казки	61
Клірові відомості	3232
Метричні книги	4890
Духовні розписи (сповідальні книги)	4256
Справи слідчі, судові, господарчі та ін.	235614
Итого	249616

створити церковно-археологічні комітети для "приведення до відомості" церковно-історичних документів.

Під час правління архієпископа Філарета (1848-1859 рр.) спостерігається підвищення інтересу з боку священства та громадськості взагалі до документів, що зберігалися в архіві консисторії. Це пов'язано з тим, що архієрей Філарет під час написання своєї видатної праці "Историко-статистическое описание Харьковской епархии" виконав велику роботу з розшуку, систематизації та дослідження документів із архівів церков, монастирів та консисторії. Як зазначає Д. І. Багалій, саме завдяки проведеній ним роботі "...усі зрозуміли, що ці документи – не сміття, яке залежалося тільки завдяки нео-

хайності причетників, а те що становить свого роду цінність" [1. с. 892].

Плідна діяльність церковно-археологічних комітетів та товариств, які створювали "давнь-осховища" сприяла зосередженню при їх архивних та музейних відділах церковно-історичних документів. У 1899 р. начальник синодального архіву А. Львов надрукував записку "Про міри до охорони та розробці речових та письмових пам'яток, що перебували в Духовному Відомстві", в якій на церковно-археологічні комітети покладалося завдання створити (за можливістю і необхідністю) єпархіальні історичні архіви, де б зосереджувалися всі офіційні й приватні писемні церковні пам'ятки. Саме тоді, наприкінці ХІХ-ХХ ст., враховуючи стан справ у єпархіальних архівах, особливою порядкування в історичних частинах консисторських архівів, архівісти порушили питання про централізацію архівів духовного відомства й створення Церковно-археологічного архіву [20].

Реформування єпархіального управління в середині ХІХ ст. також стало додатковим поштовхом до упорядкування консисторських справ в архівах. Така тенденція, як свідчить церковна православна періодика, охопила майже всі губернії [18].

Проте відомості, залишені сучасниками про устрій архіву ХДК, не несуть будь-яких указівок про спосіб опису документальних матеріалів, розподіл їх за групами та ін. Ці лакуни доводиться відбудовувати самостійно у ході роботи з описами і справами даного архіву. Описи досліджуваного періоду відрізняються великим різноманіттям як за системою своєї будови, так і за групуванням і розташуванням в них документальних матеріалів. Співробітники консисторського архіву групували документи переважно за структурними або структурно-хронологічними ознаками. Частіше доводилося стикатися з „глухими“, заголовками типу "Різне листування", "Про найшвидший розгляд справ". До справ такого роду, як правило, потрапляли документи з питань, що, з одного боку, не були передбачені номенклатурою справ, а з другого, не потребували великого діловодства чи навіть були залишені без відповідного групування, складалася з того, що всі документальні матеріали, які описувалися, групувалися в описі за структурними частинами фондоутворювача. У нашому випадку такими структурними одиницями виступали „столи„. Слід зазначити, що складені за будь-яким принципом, описи до справ, які зберігалися у консисторських архівах взагалі були в наявності далеко не в кожному архіві. Так, наприклад, А. С. Лебедев, який досліджував документи в архіві Курської консисторії, описує свою роботу там наступним чином: "Описи архива не было никакой и я пересматривал все, что попадалось на глаза, не зная наперед, что найду"[15. С. 46].

Таке групування документальних матеріалів в описах за структурними частинами фондоутворювача у той період було ще відносно новим, і, на думку деяких дослідників, вважалося пози-

тивним явищем, оскільки воно давало уявлення про функції структурних частин фондоутворювача [22.]. Описи ХДК склалися в більшості випадків за хронологічно-структурною ознакою. Сутність такої будови описів полягала в тому, що всі матеріали, які описувалися, спочатку групувалися за роками, а в межах кожного року – за структурними частинами закладів – фондоутворювачів. Широке застосування хронологічної системи побудування описів пояснюється відносною легкістю даної системи, а також тим, що при такій системі забезпечувалося наочне уявлення про документальні матеріали у хронологічній послідовності. Хронологічно-структурне побудування описів було кроком уперед – порівняно зі створенням описів за іншими системами.

За таким принципом побудовані описи справ архіву Державної Ради, описи справ 4-го й інших департаментів Морського міністерства і низка описів інших закладів. З другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ще більш наочно розмежовуються також прийоми розкриття змісту описуваних документів. З цієї точки зору всі описи цього періоду можна звести до трьох видів: короткі описи, детальні описи, комбіновані описи. Архівістами консисторії склалися переважно короткі описи, в яких вказувалося тільки визначення змісту документальних матеріалів. Ці описи склалися у вигляді заголовка одиниці зберігання і не містили будь-яких анотацій, детального переказу змісту справи та не супроводжувалися цитуванням, що було характерним для детальних описів. Треба відзначити, що за час свого існування архівісти консисторії застосовували різні прийоми складання описів.

Іноді, якщо справа проходила декілька інстанцій, під час передання до наступної установи вона „скріплялася“, підписами за листами або прошнуванням, а на документ складався внутрішній опис.

З установленням радянської влади реєстрацію актів громадянського стану передано у ведення цивільних органів, змінився порядок зберігання метричних книг. Один із перших актів Ради Народних Комісарів – "Декрет про цивільний шлюб, про дітей і про ведення актів стану" від 18 грудня 1917 р. – наказував усім духовним і адміністративним установам, які раніше проводили реєстрацію шлюбів, народжень і смертей за обрядами будь-яких віросповідних культур, негайно надіслати реєстраційні книги для подальшого зберігання до відповідних міських, повітових і волосних земських управ [8].

Під час революції та громадянської війни усі церковні і монастирські архіви опинилися перед загрозою знищення. Новим радянським установам також знадобилися приміщення, і над церковними архівами нависла ще одна загроза. У 1920 р. у Харкові було створено Архів революції. Для нової архівної установи було вирішено використати приміщення Харківської духовної консисторії. Документи, що були там на збері-

ганні, пропонувалося направити на паперові фабрики. Перед архівістами постала велика проблема: як зберегти цінні документи і не зіпсувати стосунки з новою владою. Ознакомившись зі складом документів, що надходили з церковних установ та тих, які зберігалися безпосередньо в консисторії, Центральна перевірна комісія Укрцентрархіву дійшла висновків, що утилізації підлягають лише сповідальні книги. Комісія виявила, що ці документи мають стандартну форму: на першій сторінці книги зазначалася консисторія, яка видала книгу, назва церкви, її місцезнаходження і дата. Далі наводилися відомості про осіб, які були на сповіді та причащалися. Остання сторінка книги була підсумкова: тут вказувались кількість осіб, що сповідалися, за соціальним станом та статтю; відомості про загальну кількість дворів, що належали до приходу даної церкви. Таким чином, відомості, що містилися у сповідальних, дублювалися і в метричних книгах. Для істориків цінними були тільки перші та останні сторінки цих документів. Тому сповідальні книги після 1871 р. підлягали утилізації за умови залишення на архівному зберіганні з кожної книги першого та останнього аркуша [16. с. 288].

Порядок зберігання метричних книг у радянські часи вперше був визначений спільним циркуляром НКВС РСФРР і Головархіву, відповідно до якого окружні відділи рагсів мали вилучити з архівів колишніх консисторій метричні книги за період з 1863 р. і пізніше, усі інші справи та метричні книги передавалися у відання губернських уповноважених Головархіву. У 1929 р. було встановлено 75-річний термін зберігання метричних книг в органах загсів, після цього вони передавалися на зберігання у відповідні архіви [9].

Висновки і перспектива подальших досліджень. Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що архів консисторії більшу частину свого існування відповідав усім тогочасним вимогам безпеки і зберігання документів. Ці заходи забезпечили належний рівень збереження документів: втрачена лише незначна їх частина, більшість із них – високої якості і придатна для використання дослідниками та подальшого їх студіювання істориками церкви, фахівцями з церковного архівознавства, джерелознавцями тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багажей Д. И., Миллер Д. П. Церковь и духовенство // История города Харькова за 250 лет его существования. – Х., 1912. – Т. 2. – с. 859 - 900.
2. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 37. – с. 353. – 7 Л.: О благосостоянии архивных дел Харьковской епархии за 1848.
3. Там само.
4. Там само.
5. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – с. 473. - 6 Л.: О состоянии архива консистории за 1913 г.

6. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – С. 739. С отчетами архивариуса консистории за 1917 г. – 3 Л.
7. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 25. – с. 643. – 4 Л.: О дозволеннии чиновнику Пашку осмотреть монастырские и семинарские архивы.
8. Декрет о гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния // Декреты советской власти. – Т.1. (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.). – М.: Госполитиздат, 1957. – с. 249.
9. Елпатьевский А. В. К истории документирования актов гражданского состояния в России и СССР (с XVIII в. по настоящее время) // Актовое источниковедение / Каштанов С. М. – М., 1979. – с. 55–84.
10. Здравомыслов К. Я. Архив и библиотека Святейшего Синода и консисторские архивы. – С.Пб., 1906. – 61 с.
11. Там саме.
12. Иконников В. С. Опыт русской историографии. – К., 1891. – Т. 1. – Кн. 1. – 1068 с.
13. Історія релігій в Україні // Праці XII міжнародн. наук. конф. – Львів, 20-24 травня 2002. - Книга I. – с. 507-508.
14. Климова К. „Надежные хранители древностей” // Студії з архівної справи та документознавства. – К. – 2001. – Т. 7. – с. 13 - 20.
15. Лебедев А. С. Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской. – Х.: Типография "Печатное дело", 1902. – 99 с.
16. Московченко Н. Боротьба харківських вчених-архівістів за збереження церковних архівів та їх наукове використання // Історія релігій в Україні: Праці XII міжнар. наук. конф., Львів, 20-24 трав. 2002 р. - Книга 1. – Львів, 2002. – с. 288 - 291.
17. Папакін Г. Церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України: структура, зміст, історія надходження // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2001. – Т. 7. – с. 5-12.
18. Православное обозрение // Разбор архивных дел и новые штаты. – Т. 3. – 1869. – № 4. – с. 136-137.; КЕВ // О разборе архивных дел в духовных консисториях. – 1869. – № 12. – с. 73-74 та ін.
19. Пятидесятилетие высочайше учрежденной Комиссии по разбору и описанию архива Св. Синода. 1865-1915. – Петроград. – 1915.
20. Сборник материалов, относящихся до архивной части в России. – Петроград, 1917. – Т. 2. – с. 322 - 326.
21. Харьковский календарь на 1885 г. – Х., 1885. – с. 599 - 611.
22. Шобухов М. Н. Опис документальних матеріалів в архівах дореволюційної Росії. – М., 1955. – с. 46.